

DPN 5555

Title: पातंजल नाम योगशास्त्र / PĀTANJALA . NĀMA YOGA-
ŚĀSTRĀ

Run. No. 6246

Cat. No.

Micro. No.

Subject योग शास्त्र / योग शास्त्र

Religion: Hindu / Bauddha

Language: Skt. / New. / Nep. / Skt. - New. / Maith. - New. / New. - Nep. /

Size in cms. 29.5 x 14.5 Folios 1- 31 Lines (in a page) 11

Compl. / Incompl.

Chapt. / act / पाद चतुर्थ

Author / translator श्री Bhavadēva

Scribe / donor

Date: NS / SS / VS / KS

Ruler / place

Script: New. / Dev. / Bhuj. / Ran. /

Illus. :

Material: palmleaf / paper / thiyasaphu / one side yellow

Condition: fine / damaged by worms, rats, water /

Beginning, colophon, post-colophon :

ॐ श्री महाशिवाय नमः ॥ पातंजलिं नामकृत्य योगिनेर्मांश्च योगिनः ॥
अथ देवेन तात्पर्यं व्याख्यानं क्रियते धुमा ॥

Colophon / समाप्ति वाक्य

इति मैथिली सम्मिश्र श्री कृष्णदेव तन्त्र महासहोपाध्याय सः कुरु श्री गणेशाय नमः प्रियं दिव्यं महासहो -
पाध्याय सम्मिश्र श्री गणेशाय नमः पाठजलीयाभिन्व माधो देवता निरुपायं वृत्तं चण्डावाह्यं
संस्कृतं ॥ शुभम् ॥

Remark / टिप्पणी

मूल पाठ द्वयः द्वयः संस्कृतं चण्डावाह्यं ॥

Sanskrit commentary preceded by Sanskrit main text.

पाणिनीयसूत्र

pāṇinīya sūtra

पाणिनीयसूत्र

पा.ज
१

श्रीमहामंगलमुत्तयेनमः ॥ पतञ्जलिनमस्कृत्ययोगिनोन्मांशयोगिनः ॥ भवदेवेनतत्त्वव्याख्यानंक्रिय
तेधना ॥ मंगलं दुर्वर्त्तेनैव ॥ आवधानायप्रतिगानीते ॥ अथेति ॥ अत्रश्रीकेशवार्थकतयाअकारोऽथशब्दश्च
मौगलिकइत्यनेनमंगलपररां ॥ किंच ॥ अथयोगोपदेशयोग्यशिष्यागमनादनंतरंशिष्यप्रश्नादनुपश्चात् ॥ यो
गस्यवक्ष्यमाणानांकारणःशासनंउपदेशतयाभिधानमित्यर्थः ॥ १ ॥ अथयोगंतक्षयति ॥ योगइति ॥ इहवर्तु
श्च ॥ ॥ अथयोगशासनं ॥ १ ॥ योगश्चित्रवृत्तिनिरोधः ॥ २ ॥ तदाऽष्टःस्वरूपेवस्थानं ॥ ३ ॥

निर्मलसत्त्वगुणित्वात् ॥ प्रमत्तःकरणचित्रमित्युच्यते ॥ तच्चयदांतमुखंभवतितदात्मपरमात्मरूपंउरुषं
पश्यति ॥ यदाववहिर्गुणैर्वर्त्तितदात्मपंचवअवस्थाभवति ॥ तामुवतस्त्रःप्रकाशरूपत्वेनज्ञानरूपाः ॥ एकाचाज्ञा
नरूपाः ॥ ताएव ॥ तामांनिरोधोविच्छेदःयोगः ॥ यतस्ततोस्यांतमुखतयाव्रतिलोमपरिणा
नेनस्वकारणं ॥ तयोभवतीत्यर्थः ॥ २ ॥ एतच्चित्रवृत्तिपंचकविच्छेदेयत्पात्रदाह ॥ तदेति ॥
तदाचित्रवृत्तिः ॥ तदाऽष्टःस्वरूपेवस्थानं ॥ तदाचित्रवृत्तिः ॥ तदाऽष्टःस्वरूपेवस्थानं ॥ तदाचित्रवृत्तिः ॥
त्यर्थः ॥ तदाचित्रवृत्तिः ॥ तदाऽष्टःस्वरूपेवस्थानं ॥ तदाचित्रवृत्तिः ॥ तदाऽष्टःस्वरूपेवस्थानं ॥

गुरुः
१

योगानिरिक्तसंयतेषुतत्त्वेषु ॥ तदाह ॥ वृत्तीति ॥ इतरत्रयोगाहित्यदशायांतादृक्चित्रवृत्तिपंचकान्यतम
समये ॥ उरुषस्यवृत्तितादृक् ॥ तदाह ॥ तदाऽष्टःस्वरूपेवस्थानं ॥ तदाह ॥ तदाऽष्टःस्वरूपेवस्थानं ॥
विकारस्यावेपुरुषस्य ॥ तदाह ॥ तदाऽष्टःस्वरूपेवस्थानं ॥ तदाह ॥ तदाऽष्टःस्वरूपेवस्थानं ॥
विधा ॥ अत्रवृत्तिसमुदायलक्षणस्यावयविनश्चित्रस्यावयवभूतावृत्तयस्तदपेक्षयातयप्रत्ययइतिध्येयम् ॥ ता
एववृत्तयःकाश्चित्तेषोन्नयुक्तानि ॥ किंवा ॥ काश्चिच्चसुखयुक्तानि ॥ अकिंवाइत्यर्थः ॥ ५ ॥ ताःकथंपंचेत्यतआ
वृत्तिसारूप्यमित्तर ॥ ५ ॥ वृत्तयःपंचतयःकिंवाअकिंवाश्च ॥ ५ ॥ प्रमाराविपर्य
यविकल्पनिडास्मृतयः ॥ ६ ॥

ह ॥ प्रमारोति ॥ एकाप्रत्ययादिप्रमाणजन्यत्वेनप्रमारारूपाः ॥ यथारजतेइदंजनमिति ॥ द्वितीयादोषमहितं
द्वितीयाविपर्ययोधुमःतदूपाः ॥ यथाधुक्तेजनमिति ॥ तृतीयाएकधर्मिकविरुद्धनानाप्रकारकज्ञानात्म
कसंशयस्वरूपविकल्परूपाअयंस्थाराः ॥ उरुषोवेति ॥ चतुर्थीज्ञानाभावस्वरूपमुषुप्रिरूपानिडा ॥ पंचमीसंस्क
रजन्यज्ञानरूपस्मृतिस्वरूपेत्यर्थः ॥ ६ ॥

पाज
२

प्रमाणद्विंदर्शयितुं प्रमाणान्याह। प्रत्यक्षेति। सांख्यपातंजलयोः प्रत्यक्षानुमानशब्दनामकानि त्रीणि प्रमाणा
नितत्तज्जन्मा एव विविधाः प्रत्यक्षादि रूपाणि तत्रय इत्यर्थः॥ यत्र यदस्ति तद्विशेष्यतावच्छिन्नतत्प्रकारिकानु
भवः प्रमा। यथासत्तद्वदंजतमिति। तत्र प्रत्यक्षे। मनः श्रोत्रत्वक्क्षुर्जिह्वाघ्राणाख्यानिषडिन्द्रियाणिकरणा
नितत्तजातीयाः षड्बुद्धयो रथार्थभयार्थश्रुफलं। व्याप्तिज्ञानमनुमानं। तस्य पर्वतो वीरुमानित्याद्या
नुमितिफलं। प्रागुक्तं। सच द्विविधः। वेदभाषोक्तश्च। तज्जन्यः स्वर्गकामोश्च मेधेन यत्तत गेहघटोस्तीत्या
तत्र प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि॥७॥ विपर्ययो मिथ्या ज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम्॥८॥

दिः शाब्दो बोधफलं॥८॥ स्वमिन्द्रियादिजन्यत्वाविशेषेपि। फलेषु वैलक्षण्यात्। प्रमा रूपाद्विनिः प्रमाणात्वे
नाभिधाय प्रत्यक्षं। श्रोत्रेण प्रत्येनोक्ताः प्रदर्शयति विपर्यय इति। यद्यहमवन्न भवति तद्विशेष्यतावच्छे
देन तत्प्रकारकं। यथा रंगे दंजतमिति। तदेव विपर्यय इत्युच्यते। तत्र प्रतद्रूपप्रतिष्ठम्।
तत्स्वरूपेयम्। प्रमत्तात्तयथार्थरूपं न प्रदर्शयतीत्यर्थः॥८॥

उरुः
२

विकल्पमाह शब्देति शब्दे विप्रतिपत्तिरुक्तं। शब्देनित्येनैवेत्यादि। स्तब्धोपलक्षणां साधारणधर्मदर्शनं असाधारणधर्मदर्शनं विप्रतिपत्तिज्ञानानुयाती
तज्जन्यः वस्तुभूत्यः। वस्तुनस्तथात्मनोपेक्ष्य ज्ञातम्। एकधर्मिकं विरुद्धानां प्रकारकज्ञानस्वरूपो विकल्पः। तत्र उच्येत्स्वरूपधर्मदर्शनं ज्ञानं अयं स्थापकः
पुरुषोयेति शब्दत्वात्तत्मासाक्षात्। तदधर्मदर्शनं ज्ञानं शब्देनित्यमेवेति। क्षितिः सकर्तृकानवेति विप्रतिपत्तिज्ञात्। क्षितिः सकर्तृकानवेति॥९॥ निश
माह। अभावो नित्यस्याप्रवृत्त्याय मनः स्वप्नप्रवृत्तिरुत्पत्तिरिति। प्रत्ययाभावत्वं वनाप्रत्ययाभावत्वरूपा। चित्तस्पृष्टिः अवस्थामुच्यते

विपर्ययः॥ यथा प्रमाणतद्रूपप्रतिष्ठम्॥८॥ शब्दज्ञानानुपाती वस्तुभूत्यो विकल्पः॥९॥ अभावप्रत्ययावत्वं वनाद्वि
निश्चयः॥१०॥ अनुभूतविवयामं प्रमोयः स्मृतिः॥११॥

प्रतिमेव निश्चेत्यर्थः। यद्वा। चित्तं यदा प्रवृत्तेतीयते तदा प्रवृत्तिश्च तज्जन्या अज्ञानस्वरूपेति प्रत्ययाभावत्वरूपा आनंदमयकोशस्वरूपा भवतीति
सुखमयी। तथा वप्रत्ययाभावमुक्तत्वरूपकृत्पात्वं वनाचित्तवृत्तिः निश्चयः। अतएव निश्चयः समुत्थितस्य सुखं महत्त्वात् समन किंचिद्वैदियमिति प्रति
संधानं जायते चित्तानां वनाप्रतिमं धानां भावादित्यर्थः॥१०॥ स्मृतिमाह। अनुभूतेति। पूर्वमनुभूतस्य घटोदोर्विषयस्य उदुदसंकाशादघटत्वा
काकोयः असं प्रमोयः प्रकाशः। तस्मिन्तित्यर्थः॥११॥

अन्योन्यतरयांनाहऽवेति। इत्येवपीडादौर्मतसंमनसोत्वास्थं आंसि जयत्वं आसनवाधकेदिहकंपः प्राणस्यापानमादायनासारंध्वेषावहि
र्गजनंश्वासः अपानस्य प्राणा मादायदेहांतरागमनं प्रश्वासः एतेषु विक्षेपसहवर्तिनो योगस्यांतराया इत्यर्थः॥३१॥ सोपद्रवाणां विक्षेपाणां हा
नां मोघायमाहा तदिति तेषां सोपद्रवाणां विक्षेपाणां प्रतिबंधो हानंतदर्थः एकस्मिन् अभिते कस्मिंश्चित्प्रमपावनेतत्त्वेषु पुनर्मनोधारे
गाढक्षराणां अभ्यासः कर्तव्य इत्यर्थः॥३२॥ अथ चित्तसंस्कारकं पीरकर्म तथा प्रसिद्धमुपायांतरमाह मैत्रीजिमेत्री प्रेमाकरूपाणि रूपा
उः खदौर्मनस्पांगभेजयत्वं श्वासा विक्षेपसहभुक्॥३१॥ तत्र प्रतिबेधार्थमेकतत्त्वाभ्यासः॥३२॥ मैत्रीक
रूपा मुदितोषैश्रां सुखदुःखपुराणा पुरापविषयाणां भावनातश्चित्रप्रसादनं॥३३॥ प्रत्यर्द
नाभावाभावाभ्यां वा प्राणास्प॥३४॥

धिपदुःखहानि ॥ ३३ ॥ अथ प्राणाया मस्वरूपं विज्ञप्तादोपायमाह । प्रत्यर्पयेति । प्राणास्य प्रत्यर्पनमात्राक्रमेण
करीत्यान्तापूरितस्पर्कुंभकरीत्यायथाशक्तिस्थापनं एवं प्राक्कुंभकस्वकारूपनिर्पक्वम् ॥ प्रा-
णाया मः प्रोक्तो भवति तिनवामनः प्रसादयेदित्यर्थः ॥ ३४ ॥

५५
६

अत्रैवोपादानं विद्यमानं संप्रज्ञा समाधौ पूर्वगंकोति। विषयवतीति। गंधासं रूपस्य शब्दा विषयाः फलत्वेन विद्यन्ते। तेषां सा
विषयवती प्रकृतौ नान्यथा सती स्थितिनिबंधिनी मनसः स्थितिकरोतीत्यर्थः। अयं भावः। स चित्तवायु धाराणाभ्यासे स्मर्ये स निती। किं
स्य गंधोदेर्यत्नः। प्राप्तिरित्ये। किं स्या। पिग्धं स्पनासाये चित्तस्य धाराणात्संविदित्यर्थः। एवं जिह्वेयस्य जिह्वा मूले शब्दस्य ताड
मूले रूपस्य जिह्वान्तरे स्पर्शस्य संविद्वतीति॥ ३५॥ अत्रैवोपात्तमाह। विशेषेति। हृदयस्थः सात्त्विकः प्रकाशो ज्योतिः। तदा त्वं

विषयवतीव दृष्टिरुत्पत्तास्थितिनिबंधिनी॥३५॥विशोकावाज्योतिष्मती॥३६॥वीतरागवि
षयंवाचिन्नं॥३७॥स्वप्ननिद्राज्ञानादंवा॥३८॥यथाभिसतध्यानाद्या॥३९॥

नाचितस्य स्थितिर्ज्योतिष्मती सैव रजः परिणामशोकविगमाद्विशोकः॥ सापि प्रवृत्तिर्मनः स्थैर्यं हतुरित्यर्थः॥ ३६॥ वीतति वीतरा
गस्य रागद्वेषभयस्य योगिनी वीतते शंभुत्वं हृदयं तदा तं वना तं वनकः मपि मनः स्थिरं भवतीत्यर्थः॥ ३७॥ स्वप्नेति विहिरिद्वयैरपेक्ष्य रामो
विहारः स्वप्नः॥ अज्ञानघनांधकारो निद्रा न दस्यत रातं वनमपि तं स्थिरं भवतीत्यर्थः॥ ३८॥ नानाहवीजविचिन्तानीति यस्य विचिंतयत्र
रमेतत्तस्य तदा तं वनकं मेव मनः स्थिरं भवतीति प्रतिपादयितुमाह यथेति॥ यस्य योगिनो यद्वृक्षस्वभावो भिमतं भवति॥ तस्य तत्र
वास्वदंताकादावांतो रगाडी चक्रादौ बाध्यानात् मनः स्थिरं भवतीत्यर्थः॥ ३९॥

पञ्च
१०

अभिनिवेशमाहात्म्यं निविद्योपिपंडितस्य ॥ पात्वासवाही पूर्वजन्मानुभूतमारागः खानुभवजनितेन संकोशे राखभावतएव बुद्ध्यागमाराख
कीटपर्यन्तं प्राणिनां तथा रूपः समशीरगृहधनादिनावियोगमाभूत् इत्येवं तसंभावनया जनितः नासादिभिनिवेशसंज्ञकः केशाश्च
र्थः ॥ १८ ॥ जन्मस्थूलभूतमादिभेदेना नानां केशानां हानोपायमाहाति इति ते केशाः सूक्ष्माः स्वकार्यमकुर्वन्तो वासनामात्ररूपेण स्थि
ताः योगीनां प्रवृत्तिप्रतिपत्तिः नोऽस्तेन बुद्ध्यादिविषयकेन प्रति तो मपरीरामेन हेयाः दूरीकर्तव्या इत्यर्थः ॥ १९ ॥ स्थूलानां तेषां हानो

वासवाहः वेदुषोपितथाहूपोभिनिवेशः ॥ १८ ॥ ते प्रतिप्रसवे हेयाः सूक्ष्माः ॥ १९ ॥ ध्याने हेयाः सूक्ष्माः ॥ १९ ॥

वेदुषोपितथाहूपोभिनिवेशः ॥ १८ ॥ ते प्रतिप्रसवे हेयाः सूक्ष्माः ॥ १९ ॥ ध्याने हेयाः सूक्ष्माः ॥ १९ ॥

सूक्ष्माः

पायमाहाध्यानाः ॥ १८ ॥ खानुभवजनितेन संकोशे राखभावतएव बुद्ध्यागमाराख
केशानां निमित्तकः ॥ १८ ॥ केशेति कर्माशयं भाभुभक्तयकर्मसमूहः ॥ केशाः अविविधा देयो मृत्योर्मेव भूतः ॥ तत्फल
माहा ॥ १८ ॥ बुद्ध्यादिभेदेना नानां केशानां हानोपायमाहाति इति ते केशाः सूक्ष्माः स्वकार्यमकुर्वन्तो वासनामात्ररूपेण स्थि
ताः योगीनां प्रवृत्तिप्रतिपत्तिः नोऽस्तेन बुद्ध्यादिविषयकेन प्रति तो मपरीरामेन हेयाः दूरीकर्तव्या इत्यर्थः ॥ १९ ॥ स्थूलानां तेषां हानो
पायमाहाध्यानाः ॥ १८ ॥ खानुभवजनितेन संकोशे राखभावतएव बुद्ध्यागमाराख
केशानां निमित्तकः ॥ १८ ॥ केशेति कर्माशयं भाभुभक्तयकर्मसमूहः ॥ केशाः अविविधा देयो मृत्योर्मेव भूतः ॥ तत्फल
माहा ॥ १८ ॥ बुद्ध्यादिभेदेना नानां केशानां हानोपायमाहाति इति ते केशाः सूक्ष्माः स्वकार्यमकुर्वन्तो वासनामात्ररूपेण स्थि
ताः योगीनां प्रवृत्तिप्रतिपत्तिः नोऽस्तेन बुद्ध्यादिविषयकेन प्रति तो मपरीरामेन हेयाः दूरीकर्तव्या इत्यर्थः ॥ १९ ॥ स्थूलानां तेषां हानो

गुरुः

१०

कर्माशयस्य फलतया फलः ॥ १८ ॥ मृते केशादौ सत्येव अस्य कर्माशयस्य विपाकः परियाकोजात्यादिजथाहि शुभ
स्य कर्मद्रास्यत्वादिजातिः निपाकतमायुः सुखं सुखसाधनानां द्वितीयवियया रीति सुखसाक्षात्कारश्च भोगफलं ॥ अ
शुभस्य कर्मणाः पशुनां तडातत्वादि जातिरत्यकातमायुः खजनकानां द्वितीयारि निःखदुःखसाक्षात्कारश्च यथायोग्यं
विपाक इत्यर्थः ॥ १९ ॥ रापपापयोः फले वैतक्ष्णापमाहाति इति ते जात्यायुर्भोगाः दूरादपरिज्ञापो फले ये वा तथाभूताः

सति मृते तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः ॥ १९ ॥ ते दूरादपरिज्ञापफलाः पुराया पुराये हेतुचात् ॥ १९ ॥

परिणामतापसंकारैर्गुणादृतिविरोधाद्दुःखमेव सर्वं विवेकिनः ॥ १९ ॥

तत्र हेतुः ॥ पुरेति यि पुराय हेतुका जात्यायुर्भोगाः यत्तु पुराय हेतुका तेषां परिणामफला इत्यर्थः ॥ १९ ॥ योगितस्तु सर्वं
दुःखमेवेत्याह ॥ परिणामेति ॥ विवेकिनः सर्वदुःखमेव मधुवियसं पृक्तान् भोजनजन्यं सुखमिव विवेकवतो ह्यौ क
कमलौ किकंच सुखं ॥ खदुःखसंमिश्रणात् ॥ खमेवेत्यर्थः ॥ परिणामदुःखं सुखेति पुनः सुखेकायां तदप्राप्तौ
पश्चात् ॥ खं उपभोगसमये तत्परिपोथिविषयकद्वयजंतायुः खं अभिमता न भिमतविषयसंनिधाने सुखसंवि
दिवदुःखसंविदुःखफलायेते संस्कारोपितजस्रथेवेति संस्कार इत्यर्थः ॥ १९ ॥ रेवेर्गुणादृतिविरोधाद्दुःखमेव सर्वं

मे. ॥ १२॥ गणगणः सुखदुःखमाहादयस्तु ननु ज्ञेयमिथो विरोधादवश्यं दुःखानुभवश्चेवं सुरवेदिः खतत्वाधनानुबंधात्सर्वमेवेह
यतया विवेकनाः खयायमिति भावः ॥ १५ ॥ अतीतस्यातीतत्वाद्दत्तमानस्याप्रिसंक्षरणवविरोधिगणानां प्रवृत्तादनागतमेव दुःखं
॥ १६ ॥ खसाधनोन्मूलनेनोत्पन्नोऽप्रतिबंधोऽयमित्याह हेयमिति ॥ अनागतं दुःखं यथानोन्मूलनेन तथा दुःखकारणोन्मूलनेन योगिना यतनी
यमित्यर्थः ॥ १६ ॥ ज्ञातमेवोन्मूलनीयमिति तत्त्वस्थित्या न्यहेतुमाह ॥ इदं दृश्ययोगिनि ॥ इदं विदुः पुरुषः ॥ इदं बुद्धितत्त्वतयोः संयो
हेतुः खमनां गते ॥ १६ ॥ इदं दृश्ययोः संयोगो हेतुः ॥ १७ ॥ प्रकाशक्रियाधितिशीलं भूते
द्वियात्मकं भोगापवर्गार्थदृश्यम् ॥ १८ ॥ ॥

गः विविधापरिणामेयम् ॥ १७ ॥ इदं दृश्यत्वरूपं कार्यं प्रयोजनं वाह प्रकाशोति ॥ भूतानि स्मृतं सूक्ष्मभेदेन द्विविधानि
तत्त्वस्थित्या नोन्मूलनेनोत्पन्नोऽप्रतिबंधोऽयमित्याह हेयमिति ॥ अनागतं दुःखं यथानोन्मूलनेन तथा दुःखकारणोन्मूलनेन योगिना यतनी
यमित्यर्थः ॥ १६ ॥ ज्ञातमेवोन्मूलनीयमिति तत्त्वस्थित्या न्यहेतुमाह ॥ इदं दृश्ययोगिनि ॥ इदं विदुः पुरुषः ॥ इदं बुद्धितत्त्वतयोः संयो
हेतुः खमनां गते ॥ १६ ॥ इदं दृश्ययोः संयोगो हेतुः ॥ १७ ॥ प्रकाशक्रियाधितिशीलं भूते
द्वियात्मकं भोगापवर्गार्थदृश्यम् ॥ १८ ॥ ॥

कारापवर्गो मोक्षः तौ अर्थः प्रयोजनं यस्य तत्तथेत्यर्थः ॥ १८ ॥ तस्य च दृश्यस्य नाना रूपपरिणामकस्य हेयत्वेन ज्ञातव्यत्वादवस्थाः
कथयितुमाह विशेषोति ॥ गणानां साधारणस्वभावसंवाचारिपरिणामवस्थाविशेषात्मकानि ॥ तत्र विशेषात्मकानि महाभूते
द्वियाणि ॥ अविशेषाः तन्मात्रांतः करणानि ॥ लिंगमात्रं बुद्धिः अलिंगमव्यक्तमिति सर्वत्रिगुणरूपस्याव्यक्तस्य हेतुत्वे
नाव्ययत्वेति बोद्धव्यम् ॥ १९ ॥ एवेहेतय ज्ञातव्यं सावस्थं दृश्यमभिधायोपादेयं दृष्टारमाह ॥ इदं विदुः पुरुषः ॥ इदं बुद्धितत्त्वतयोः संयो
हेतुः खमनां गते ॥ १६ ॥ इदं दृश्ययोः संयोगो हेतुः ॥ १७ ॥ प्रकाशक्रियाधितिशीलं भूते
द्वियात्मकं भोगापवर्गार्थदृश्यम् ॥ १८ ॥ ॥

मात्रः चित्ताधर्मराक्षसीपुरुष इति न्यायमतप्रतिक्षेपाय मात्रपदं चित्त्वरूप इत्यर्थकं ॥ भूतेष्वपरिणामाहितोऽपि प्रत्ययानु
पश्यः विषयो परत्कानि ज्ञानानि प्रत्ययाः ताननुपश्यति ॥ विषयो परत्कानां ज्ञानानां निधिमात्रेण दृष्टेः अर्थः ॥ तथा च विष
यो परत्कानि ज्ञानानि यः पश्यति सा प्रविर्कियाः पुरुष इति भावः ॥ २० ॥ इदं विदुः पुरुषः ॥ इदं बुद्धितत्त्वतयोः संयो
हेतुः खमनां गते ॥ १६ ॥ इदं दृश्ययोः संयोगो हेतुः ॥ १७ ॥ प्रकाशक्रियाधितिशीलं भूते
द्वियात्मकं भोगापवर्गार्थदृश्यम् ॥ १८ ॥ ॥

निष्पन्नाहं वेति। शौचविहितकर्मधिकारिणा प्रयोजको धर्मविशेषः संस्कारविशेषो वा स च द्विविधः बाह्यः
 आन्तरिकः। तत्र बाह्यस्तथादिना। कायमलापाकारां द्वितीयः मेधादिभावनया चित्तनैर्मल्यं। इयमपीदंश्चरत्परिणो
 न। संतोषो यथा प्राप्तेन तद्विगतपः प्रभृतिपूर्वमुक्तं। एते पंच नियमा इत्युच्यंते इत्यर्थः॥३२॥ एते चांयोगोपकारक
 त्वमाह। सातवेतर्केति। वितर्कः योगपरिपंथिनो हिंसादयः। तत्कृते बाधने योग बाधने जाते सति। प्रतिप
 क्षोन्सं चित्तपः स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानियमाः॥३३॥ सति वितर्कबाधने प्र
 तिपक्षभावनम्॥३३॥ वितर्का हिंसादयः। कृतकारिणा अनुमोदिता लोभक्रोध
 ईर्ष्याकाहं दुःखमाधिमात्रा दुःखज्ञानावतलफला इति प्रतिपक्षभावनं॥३४॥
 अस्याहं दुःखं न वेत्ति। न संश्रान्तं विधेयं तेन हिंसादिभ्यो निवर्तते इत्यर्थः॥३३॥ वितर्काणां स्वरूपं कारणां गुरुः
 मोक्षफलं च कृतेणाह। वितर्केति। तत्र स्वरूपं कृतेति स्वरूपं कृताः अन्यकाराकारिताः अन्येन क्रियमाणः स्वयम् १४
 नुमादितः। तत्रोक्तं हिंसादयः कारणां लोभेति लोभहृत्क्रोधो मनसलेशां कृत्वा कृत्यविवेकहानिः
 मोहेऽप्यज्ञानं। ते सर्वे हेतवो येषां ते तथा। भेदमाह। मृदिनि। मृदवो मंदाः। नान्यं तं तीव्राः। नापि मंदा मध्याः

तीव्रं। अभिमानादपि फट माह। दुःखं अज्ञानं चानवहितं फलं ये वांते तथा एवं प्रतिपक्षभावनं विषयमित्यर्थः॥३४॥ एयामभ्यासान्त्र
 निश्चिताना फलमाह। आहंसेति। अहिंसायाः स्थैर्यं सति। योगिनो निकटे अन्येषामप्यहिंसा कृतादीनां वैरान्मार्गो निर्वैरत्वं भव
 तीत्यर्थः॥३५॥ सत्यस्य फलमाह। सत्येति। सत्यस्थैर्यं कृतानामकर्तृविक्रिणां फलानि भवन्ति। तदा वा अन्यस्येपि
 क्रिया सिद्ध्यतीत्यर्थः॥३६॥ असत्येति। असत्यस्य स्थैर्यं सर्वाणि गन्तव्याप्य संविनापि सर्वतोऽप्युपस्थानि भवन्तीत्यर्थः॥३७॥
 अहिंसः। प्रतिष्ठायां तसंनिधौ वैरान्मार्गः॥३५॥ सत्यप्रतिष्ठायां क्रिया फलाश्रयत्वं॥३६॥
 तस्यैव प्रतिष्ठायां सर्वान्नोपस्थानं॥३७॥ ब्रह्मचर्यं प्रतिष्ठायां वीर्यलाभः॥३८॥ अपरिग्रह
 स्थैर्यजन्मकथं तासं बोधः॥३९॥ शौचात्तवांगजुगसापरो संसर्गश्च॥४०॥॥३३॥
 ब्रह्मचर्येति। ब्रह्मचर्यस्य स्थैर्यं सत्कायमनेवागिदीयादिनां दिव्यं सामर्थ्यं भवतीति॥३८॥ अपरिग्रहेति। अपरिग्रहस्य स्थै
 र्यं। जन्मकथं तां याः पूर्वजन्मस्य हेतवस्तमेतत्कर्मवांश्चासमित्यादितस्मिन्मार्गात्पायाः सम्पन्नानं भवतीत्यर्थः। शौचेति
 शौचाभ्यासिनः। तां गेपिमलभूत्वा दिदर्शनान्। जगत्साष्टांगं भवतीति। आतपवपरोः सहसं संगे पितृस्य हविर्भवती
 त्यर्थः॥४०॥

नवविधो विनियोगः जितां भूमित्यक्ता अजितायां भूमौ संयतः कर्तव्य इति भावः ॥ ६ ॥ युगपदुद्दिष्टा नाम प्रियमादीनां
यस्य दृष्टः पंचद्वितीयो प्रोक्ताधारणादित्रयं तृतीयपाद इत्यत्र किं वीजमित्यत आह । त्रयमिति । पूर्वभ्यो यमादिभ्यः पं
चभिर्गणैर्गणैर्भ्यः परंपर्येण योगस्योपकारकेभ्योऽपेक्षया साक्षादुपकारकतयाधारणादित्रयं संप्रज्ञातसमाधिं तं
प्राज्ञानं तद्वधानेन तत्फलसंनिधावभिहितमित्यर्थः ॥ ७ ॥ एतस्यापि संप्रज्ञातसमाधौ पेक्षया बहिरंगत्वमित्याह तद
विशेषः निर्वीजस्य असंप्रज्ञातत्वं न कस्य निर्विकल्पकसमाधेर्योगराजस्य बहिरंगं संप्रज्ञातसमाधिद्वारोपकारकत्वा

99

नमो नमो यत्र सतथा। तथा वा यदा युथानस्याभिभवस्तदानीं शिवाः प्रादुर्भावः। यदा निरोधस्याभिभवस्तदा युथानस्य न स्प्रादुर्भाव इत्ये
यं विज्ञप्तमर्थसंस्कारान्वितं यत्र सोऽप्यविति भावः॥१५॥ तस्मिन्ति। तस्य चेतसः निरोधसंस्कारात्। प्रज्ञानवाहिता विक्षेपरहितः सदृशः प्रत्य
यप्रवाहो भवतीत्यर्थः॥१७॥ समाधिपरिणाममाह। सर्वा र्थनेति। चलतया सर्वा र्थग्रहणं सर्वा र्थतामेव विज्ञस्य विक्षेपो धर्मः एकस्मिन्नालं
वनेत्यादि। प्रत्ययप्रवाहयेकाग्रता तयो र्ध्वे सर्वा र्थतायाः क्षयः अत्यंतमभिभवः॥ एकाग्रता तत्क्षरास्पधर्मस्य उदयः अत्यंतं प्रादुर्भावो यत्र स
दृशविषयः समाधिपरिणाम इत्यर्थः। निरोधपरिणामे बुधस्थानसंस्कारस्यापिकदा विदुदयो न च्छेदनेत्यस्य ततो भेद इति ध्वेयं॥१९॥

एकाग्रतापरिणाममाहा शांतीदितावेति। यस्मिन्वस्त्राविशेषे तु तस्य प्रत्ययो समानविषयको वेव प्रत्ययो शांतीदिता एक स्मृताविधय
 १० १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १०० १०१ १०२ १०३ १०४ १०५ १०६ १०७ १०८ १०९ ११० १११ ११२ ११३ ११४ ११५ ११६ ११७ ११८ ११९ १२० १२१ १२२ १२३ १२४ १२५ १२६ १२७ १२८ १२९ १३० १३१ १३२ १३३ १३४ १३५ १३६ १३७ १३८ १३९ १४० १४१ १४२ १४३ १४४ १४५ १४६ १४७ १४८ १४९ १५० १५१ १५२ १५३ १५४ १५५ १५६ १५७ १५८ १५९ १६० १६१ १६२ १६३ १६४ १६५ १६६ १६७ १६८ १६९ १७० १७१ १७२ १७३ १७४ १७५ १७६ १७७ १७८ १७९ १८० १८१ १८२ १८३ १८४ १८५ १८६ १८७ १८८ १८९ १९० १९१ १९२ १९३ १९४ १९५ १९६ १९७ १९८ १९९ २०० २०१ २०२ २०३ २०४ २०५ २०६ २०७ २०८ २०९ २१० २११ २१२ २१३ २१४ २१५ २१६ २१७ २१८ २१९ २२० २२१ २२२ २२३ २२४ २२५ २२६ २२७ २२८ २२९ २३० २३१ २३२ २३३ २३४ २३५ २३६ २३७ २३८ २३९ २४० २४१ २४२ २४३ २४४ २४५ २४६ २४७ २४८ २४९ २५० २५१ २५२ २५३ २५४ २५५ २५६ २५७ २५८ २५९ २६० २६१ २६२ २६३ २६४ २६५ २६६ २६७ २६८ २६९ २७० २७१ २७२ २७३ २७४ २७५ २७६ २७७ २७८ २७९ २८० २८१ २८२ २८३ २८४ २८५ २८६ २८७ २८८ २८९ २९० २९१ २९२ २९३ २९४ २९५ २९६ २९७ २९८ २९९ ३०० ३०१ ३०२ ३०३ ३०४ ३०५ ३०६ ३०७ ३०८ ३०९ ३१० ३११ ३१२ ३१३ ३१४ ३१५ ३१६ ३१७ ३१८ ३१९ ३२० ३२१ ३२२ ३२३ ३२४ ३२५ ३२६ ३२७ ३२८ ३२९ ३३० ३३१ ३३२ ३३३ ३३४ ३३५ ३३६ ३३७ ३३८ ३३९ ३४० ३४१ ३४२ ३४३ ३४४ ३४५ ३४६ ३४७ ३४८ ३४९ ३५० ३५१ ३५२ ३५३ ३५४ ३५५ ३५६ ३५७ ३५८ ३५९ ३६० ३६१ ३६२ ३६३ ३६४ ३६५ ३६६ ३६७ ३६८ ३६९ ३७० ३७१ ३७२ ३७३ ३७४ ३७५ ३७६ ३७७ ३७८ ३७९ ३८० ३८१ ३८२ ३८३ ३८४ ३८५ ३८६ ३८७ ३८८ ३८९ ३९० ३९१ ३९२ ३९३ ३९४ ३९५ ३९६ ३९७ ३९८ ३९९ ४०० ४०१ ४०२ ४०३ ४०४ ४०५ ४०६ ४०७ ४०८ ४०९ ४१० ४११ ४१२ ४१३ ४१४ ४१५ ४१६ ४१७ ४१८ ४१९ ४२० ४२१ ४२२ ४२३ ४२४ ४२५ ४२६ ४२७ ४२८ ४२९ ४३० ४३१ ४३२ ४३३ ४३४ ४३५ ४३६ ४३७ ४३८ ४३९ ४४० ४४१ ४४२ ४४३ ४४४ ४४५ ४४६ ४४७ ४४८ ४४९ ४५० ४५१ ४५२ ४५३ ४५४ ४५५ ४५६ ४५७ ४५८ ४५९ ४६० ४६१ ४६२ ४६३ ४६४ ४६५ ४६६ ४६७ ४६८ ४६९ ४७० ४७१ ४७२ ४७३ ४७४ ४७५ ४७६ ४७७ ४७८ ४७९ ४८० ४८१ ४८२ ४८३ ४८४ ४८५ ४८६ ४८७ ४८८ ४८९ ४९० ४९१ ४९२ ४९३ ४९४ ४९५ ४९६ ४९७ ४९८ ४९९ ५०० ५०१ ५०२ ५०३ ५०४ ५०५ ५०६ ५०७ ५०८ ५०९ ५१० ५११ ५१२ ५१३ ५१४ ५१५ ५१६ ५१७ ५१८ ५१९ ५२० ५२१ ५२२ ५२३ ५२४ ५२५ ५२६ ५२७ ५२८ ५२९ ५३० ५३१ ५३२ ५३३ ५३४ ५३५ ५३६ ५३७ ५३८ ५३९ ५४० ५४१ ५४२ ५४३ ५४४ ५४५ ५४६ ५४७ ५४८ ५४९ ५५० ५५१ ५५२ ५५३ ५५४ ५५५ ५५६ ५५७ ५५८ ५५९ ५६० ५६१ ५६२ ५६३ ५६४ ५६५ ५६६ ५६७ ५६८ ५६९ ५७० ५७१ ५७२ ५७३ ५७४ ५७५ ५७६ ५७७ ५७८ ५७९ ५८० ५८१ ५८२ ५८३ ५८४ ५८५ ५८६ ५८७ ५८८ ५८९ ५९० ५९१ ५९२ ५९३ ५९४ ५९५ ५९६ ५९७ ५९८ ५९९ ६०० ६०१ ६०२ ६०३ ६०४ ६०५ ६०६ ६०७ ६०८ ६०९ ६१० ६११ ६१२ ६१३ ६१४ ६१५ ६१६ ६१७ ६१८ ६१९ ६२० ६२१ ६२२ ६२३ ६२४ ६२५ ६२६ ६२७ ६२८ ६२९ ६३० ६३१ ६३२ ६३३ ६३४ ६३५ ६३६ ६३७ ६३८ ६३९ ६४० ६४१ ६४२ ६४३ ६४४ ६४५ ६४६ ६४७ ६४८ ६४९ ६५० ६५१ ६५२ ६५३ ६५४ ६५५ ६५६ ६५७ ६५८ ६५९ ६६० ६६१ ६६२ ६६३ ६६४ ६६५ ६६६ ६६७ ६६८ ६६९ ६७० ६७१ ६७२ ६७३ ६७४ ६७५ ६७६ ६७७ ६७८ ६७९ ६८० ६८१ ६८२ ६८३ ६८४ ६८५ ६८६ ६८७ ६८८ ६८९ ६९० ६९१ ६९२ ६९३ ६९४ ६९५ ६९६ ६९७ ६९८ ६९९ ७०० ७०१ ७०२ ७०३ ७०४ ७०५ ७०६ ७०७ ७०८ ७०९ ७१० ७११ ७१२ ७१३ ७१४ ७१५ ७१६ ७१७ ७१८ ७१९ ७२० ७२१ ७२२ ७२३ ७२४ ७२५ ७२६ ७२७ ७२८ ७२९ ७३० ७३१ ७३२ ७३३ ७३४ ७३५ ७३६ ७३७ ७३८ ७३९ ७४० ७४१ ७४२ ७४३ ७४४ ७४५ ७४६ ७४७ ७४८ ७४९ ७५० ७५१ ७५२ ७५३ ७५४ ७५५ ७५६ ७५७ ७५८ ७५९ ७६० ७६१ ७६२ ७६३ ७६४ ७६५ ७६६ ७६७ ७६८ ७६९ ७७० ७७१ ७७२ ७७३ ७७४ ७७५ ७७६ ७७७ ७७८ ७७९ ७८० ७८१ ७८२ ७८३ ७८४ ७८५ ७८६ ७८७ ७८८ ७८९ ७९० ७९१ ७९२ ७९३ ७९४ ७९५ ७९६ ७९७ ७९८ ७९९ ८०० ८०१ ८०२ ८०३ ८०४ ८०५ ८०६ ८०७ ८०८ ८०९ ८१० ८११ ८१२ ८१३ ८१४ ८१५ ८१६ ८१७ ८१८ ८१९ ८२० ८२१ ८२२ ८२३ ८२४ ८२५ ८२६ ८२७ ८२८ ८२९ ८३० ८३१ ८३२ ८३३ ८३४ ८३५ ८३६ ८३७ ८३८ ८३९ ८४० ८४१ ८४२ ८४३ ८४४ ८४५ ८४६ ८४७ ८४८ ८४९ ८५० ८५१ ८५२ ८५३ ८५४ ८५५ ८५६ ८५७ ८५८ ८५९ ८६० ८६१ ८६२ ८६३ ८६४ ८६५ ८६६ ८६७ ८६८ ८६९ ८७० ८७१ ८७२ ८७३ ८७४ ८७५ ८७६ ८७७ ८७८ ८७९ ८८० ८८१ ८८२ ८८३ ८८४ ८८५ ८८६ ८८७ ८८८ ८८९ ८९० ८९१ ८९२ ८९३ ८९४ ८९५ ८९६ ८९७ ८९८ ८९९ ९०० ९०१ ९०२ ९०३ ९०४ ९०५ ९०६ ९०७ ९०८ ९०९ ९१० ९११ ९१२ ९१३ ९१४ ९१५ ९१६ ९१७ ९१८ ९१९ ९२० ९२१ ९२२ ९२३ ९२४ ९२५ ९२६ ९२७ ९२८ ९२९ ९३० ९३१ ९३२ ९३३ ९३४ ९३५ ९३६ ९३७ ९३८ ९३९ ९४० ९४१ ९४२ ९४३ ९४४ ९४५ ९४६ ९४७ ९४८ ९४९ ९५० ९५१ ९५२ ९५३ ९५४ ९५५ ९५६ ९५७ ९५८ ९५९ ९६० ९६१ ९६२ ९६३ ९६४ ९६५ ९६६ ९६७ ९६८ ९६९ ९७० ९७१ ९७२ ९७३ ९७४ ९७५ ९७६ ९७७ ९७८ ९७९ ९८० ९८१ ९८२ ९८३ ९८४ ९८५ ९८६ ९८७ ९८८ ९८९ ९९० ९९१ ९९२ ९९३ ९९४ ९९५ ९९६ ९९७ ९९८ ९९९ १०००

पिंडमयधर्मपरिणामेन घटदूषधर्मात्स्वीकारः। लक्षणापरिणामः भविष्यत्वं विहाय वर्तमानत्वं वर्तमानत्वं विहायान्तीत
 त्वत्स्वीकारः अवस्थापरिणामः कोमलत्वादि कं विहाय कठिनत्वादे स्वीकारः तिष्ठेयं ॥१३॥ धर्मिणमाह शांतेति। शां
 तोति तदुचितो वर्तमानः अवस्थापदे शोभविष्यः एवं भूताये धर्मास्मान् अनुपतिं तुंशीलं यस्या धर्मात्तथा च यत्रैको धर्मो नृपस्य
 परात्पद्यतेऽप्यो भविष्यति स एव तत्तद्धर्मवत्त्वेन प्रतीतो धर्मो न्यून्यतेति भावः ॥१४॥ ॥ ॥

गुरुः
 १८

कथमेकस्यानेकपरिणामा भवन्ति त्वत्त्वाहा क्रमेति। परिणामान्यत्वे एकं परिणामं विहाय परपरिणामाश्च येन क्रमानात्वं हेतुः
 तथा वयुगपदेकपरिणामविरोधेऽपि क्रमेणैकस्यैव धर्मिणो मृत्पिंडत्वं कपालत्वं घटत्वं खरपरत्वादिना परिणामभेदे विरो
 धाभावेति भावः ॥१५॥ सिद्धीरभिधानुमभिधत्ते। परिणामेति। परिणामत्रये धर्मपरिणामलक्षणापरिणामः अवस्थापरी
 णामात्मके। संयमस्य धारणा ध्यान समा ध्यात्मकस्य योगो गत्रयस्य अभ्यासात्। अस्मिन् धर्मिणि अयं धर्म इदं लक्षणा मि
 धर्मान्पत्वं परिणामान्यत्वे हेतुः ॥१५॥ परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम् ॥१६॥
 शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्संकारात् द्विभागसंयमात्सर्वभूतज्ञानम् ॥१७॥

यमवस्थाचेति त्रयमतीतं इदं ततो न्युत्पन्नं इदं वेतरादीन्पेवमभ्यासात्। यकिं दतीतं यज्ञानागतं तत्सर्वयोगीजानाति। वर्तमा
 नं नृजानातीति किमाश्चर्यमित्यर्थः ॥१६॥ सिद्धांतरमाह। शब्देति शब्दे वर्गास्तत्समुदायरूपः पदवाक्यादिश्च। अर्थेऽप्य
 उपाकर्मजात्यादिः प्रत्ययोगोत्वादि प्रकारकं ज्ञानं गौरीत्युक्ते सति गौरिनिशब्दः गौरित्येवं शब्दपरेणासाभावनीया गौरर्थभूता
 तत्परा गौरीतिगोत्वप्रकारकज्ञानपरोवा। एवं परस्परध्यासात् अन्यपरो अन्यपरत्वध्यासात् संकरः। अविवेकोऽस्ति तस्य
 योगविभागः। विविचयतयत्परं तस्य तत्परा धारणां त्रयः संयमः तदभ्यासात् सर्वेषां भूतानां मृगपक्षिशरीरुपा

विनाशं ज्ञायते परिचीयत इत्यर्थः ॥१७॥

सेष्टंता पाहः संस्कारोति। संस्कारादिविधातयोर्भावनान्मकाः रूपाणि फलाः धर्माधर्मात्मका ज्ञानाया उभेण फलाः तेषां मिद
 िदमनुभूतमिदं मिदं च । समयाकृतमित्येवमभ्यासातिशयेन साक्षात्करणान्पूर्वस्या ज्ञातेः तस्यां अनुभूतानां च सुख
 दुःखकर्मणा ज्ञानमवतिष्ठति। तस्मिन्नायत इत्यर्थः ॥१८॥ प्रत्ययस्मिति। मुरवागादिना ज्ञातस्य प्रत्ययात्मकस्य पावित्र्याभ्यासेन साक्षात्करण
 त्वस्य दत्तादेशि त्रिसारां विभागं वेति पावित्र्यं पवित्र्यं च सर्ववत्तयो जी जानातीत्यर्थः ॥१९॥ नचेति। केवलं चित्रसंयमेन चित्रमात्रं

संस्कारासाक्षात्करणान्पूर्वजातिज्ञानं ॥१८॥ प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानं ॥१९॥ नच सातं वनं तस्या वि
 ययी भूतत्वात् ॥२०॥ कायरूपसंयमात् साक्षात् सक्ति संभेवक्षुः प्रकाशासंयोगे तर्धानं ॥२१

यतेन तु सातं वनं आतं वनस्य संयमा विषयत्वात् ॥ इत्यर्थः ॥ यदि तु नीलपीता आतं वनसहितस्य चित्रस्य संयमः क्रियते तदा सातं वन
 मपि ज्ञायत इति भावः ॥२०॥ सिद्धंता माह। कायेति। कायस्य च शरीरस्य यदुपतंत्रसंयमात् निरंतरात् शरीररूपस्य संयमेवाभ्यासात्
 तत्र याया शक्तिश्चक्षुर्ग्रहणयोग्यता तस्याः संभे प्रतियोगो भवति तस्मिंश्च सति चक्षुः प्रकाशासंयोगे वाक्ष्यज्ञानजनक संयोगः
 भवति तर्धानं। परकीयवाक्ष्यज्ञाना विषयरूपवत्त्वं भवतीत्यर्थः ॥२१॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

गुरु
 १८

एतमेव प्रकाशं प्रसन्नं भवेत्ति दिशति। एतेनेति। एतेन रूपायंतर्धानेन शब्दायंतर्धानं त्रं वेदितव्यं। यथा च की यरूपे संयमात् तस्य वाक्ष्यज्ञा
 नयोग्यता प्रतिष्ठात इति। तत्केनापि चक्षुः शान्तेन गृह्यते। तथा च की यशब्दादेः संयमात् शब्दादीनां श्रोत्रादिग्रहणयोग्यता प्रतिरूढ्यत इति। तत्र
 इह गफलकलत्रादियं परकीयं द्रव्यं निकर्षो न भवतीति। तदुच्चारितशब्दादिकं परेण श्रोत्रादिना न गृह्यत इत्यर्थः ॥२२॥ सिद्धंता
 माह। सोपक्रममिति। कर्मविहितनिबिद्धक्रियादिजनितं धर्माधर्मात्मकं द्विविधं सोपक्रम निरूपक्रमं च तयोराद्यमाध्व्यापारकतया

एतेन शब्दायंतर्धानमुक्तम् ॥२२॥ सोपक्रम निरूपक्रमं च कर्मतत्संयमादपरोक्षज्ञानमपि वेद्योवा ॥२३

श्रीमभाविफलं शरीरां भकादि द्वितीयमानाध्व्यापारकतया श्रीमभाविफलं शरीरां भकादि द्वितीयमानाध्व्यापारकतया चिरभा
 विफलं शरीरां भकादि आध्व्यापारिकमनुवाद्ये बाधकफदादि निरूपक्रममेव तयोः संयमात् इदं कर्म आध्व्यापारकमिदम
 नाध्व्यापारकमेवमभ्यासात् उपांतस्य शरीरायोगसमवायादेर्ज्ञानं भवति। अविद्येभ्योवा तस्य ज्ञानं भवतीत्यर्थः। अविद्या निव। अ
 ध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकाभेदेन त्रिविधानां तत्रासं विहितकर्ताः शरीरापवनघ्रायणभृगोतीत्यादि द्वितीयं अत्मादि
 कृतपुरुषदर्शनादि। तृतीयं सुवर्गात्वेन दृक्षदर्शनादीनि ग्रंथांतादवसेयं यद्यप्ययोगि साधारणमिदं तथापि योगिनामेतेनाव

धारणात्मकं विशिष्यज्ञानं ज्ञायत इति शेष इति शेषेयं ॥२३॥

पा.ज.
२०

वित्रपाहः ग्रीकाः सिद्धीराहः मैत्रादिस्त्रिमेत्रीकराणामुदितोपेक्षासुसंयमात् तत्र द्वाद्यानि भवन्ति मैत्र्यासंयमात्सर्वाणि
मित्राणि भवन्ति। करणायामसंयमात्सर्वे करणकुर्वन्ति। मुद्रितायामसंयमात्सर्वत्र प्रमोदो भवति सर्वेषां चतरावरितं दृष्ट्वा प्रमोदो भ
वति। उपेक्षायां संयमादतिपापि सुतया करणक्षमादयोप्युपेक्षन्त इत्यर्थः॥२४॥ वलेच्छितिः। हस्तिवलादौ संयमाद्द्विस्तवला
दीनि सिंहवीर्यादौ सिंहवीर्यादीनि वायुवेगादौ संयमाद्वायुवेगादीनि भवन्तीत्यर्थः॥२५॥ प्रवृत्त्येति। याज्ज्योतिष्मती प्रवृत्तिः पू
मैत्र्यादियुवत्वानि॥२४॥ वलेच्छुहस्तिवलादीनि॥२५॥ प्रवृत्त्या लोका न्यासात्सुक्ष्मव्यवहितवि
प्रकृष्टं ज्ञानं॥२६॥ भुवनज्ञानं सूर्यसंयमात्॥२७॥ चंद्रेणाग्न्यहं ज्ञानं॥२८॥ क्रवेत्तद्विज्ञानं॥२९॥

वैमुक्तात्सपायः आलोकः सात्विकः प्रकाशस्तस्मिन् यद्दृक्स्वप्नसंयमात्तद्विप्रकृष्टं पातालगतं निष्प्रादिव्यवहितं मे
हंप्रमाथ्यैर्गतं कल्पदृक्षादीन्यस्यते अध्यापोप्यध्यानादिनाऽभ्यस्यते तस्य परिज्ञानं भवतीत्यर्थः॥२६॥ भुवनेति। सूर्यप्रकाश
समये संयमात् भूभुवः स्वरादीनां भवनानां तदंतर्गतानां पुहपुरासि प्रभृतीनां ज्ञानं भवतीत्यर्थः॥२७॥ चंद्रेति॥ चंद्रे
संयमात् ताराव्यूहस्य तत्तत्ताराकागारासंनिवेशविशेषस्य ज्ञानं भवतीत्यर्थः॥२८॥ क्रवेत्तद्विज्ञानं॥२९॥ क्रवेत्तद्विज्ञानं त्रिविधं त्रिंशत्तारा
कागारादीनां गतिः इत्येतसमये नायं गृह्यदं क्षत्रं विहायापानक्षत्रं यास्मती यंतारैकैव संज्ञातीत्येतत्सर्वं विविधयोगीजानाती
त्यर्थः॥२९॥

गुरुः
२०

वह्निः सिद्धीः प्रतिपादंताः सिद्धीराहः कायेति। नाभिचक्रं दशांशं गिपूकनामकं देहमध्ये स्मितं त्रेव द्वा सप्रति स हस्त्रसंयका
नां नाडीनां उत्पत्तिस्थानस्य कंदस्य कुंडलिन्याश्चावस्थिति रिति तत्र संयमात्कायगतं समस्त धातुनाडी चक्रात्मकं व्यूहं
योगीजानातीत्यर्थः॥३०॥ कूर्मेति। कंठकूपारधस्तात्कूर्मनामिकानां प्रसिद्धां संयमाभ्यासेन निविष्टस्य चेतसः
स्थैर्यं जायते इत्यर्थः॥३१॥ मूर्ध्नेति। मूर्ध्नि हृदयांतर्ज्योतिः शिवा प्रमांती स त्रिहृद्वेव तिसृति। यदितु तत्र संयमः कि
नाभीचक्रे कायव्यूहज्ञानम्॥३०॥ कूर्मनां प्रस्थैर्यम्॥३१॥ मूर्ध्ज्योतिषि सिद्धदर्शनम्

३२॥ प्रातिभाति सर्वम्॥३३॥ हृदये चित्तं संवित्रं॥३४॥ ॥३५॥

यत्नेन दातुं ज्योतिः शिरः कूपारमुत्पाद्य यावापृथिव्योत्तये सिद्धाः संति तान्युपपत्तीत्यर्थः॥३२॥ सर्वज्ञत्वोपायमाह
प्रातिभाति। नवनवोन्मेषराशिनी प्रज्ञा प्रातिभातस्यां यो यो विषयः परिमुद्रा नितस्मिन्नस्मिन् संयमात्तत्तं विष
यं योगीपश्यतीत्येवं यदेवमुद्दिष्टं तदेव प्रातिभयोन्नीयतं त्रैव कृतसंयमस्तस्य उपपत्तीत्येवं सर्वं पश्यतीत्यर्थः॥३३॥
तदेव तां कंज्ञानं योगीनां विवेकरवाजे प्रागाविर्भवतीति बोध्यं॥३३॥ हृदयेति। हृदयं वक्षस्तत्राद्यदंतं दहरना
मकं कमलमस्ति तत्राहर्निशं प्राणापाननिवृत्तं संतर्ज्योतिः पंजरे तंतुवद्धं उपेन दवभमते तत्र संयमात्तत्तं कीयां चित्तवास
नां जानातीत्यर्थः॥३४॥ ॥३५॥

रंतर

पान
२१

तद्विज्ञानं ह्येतदिति। सत्त्वसात्विकः सुखप्रकाशात्मा परिणामविशेषः। पुरुषार्थिद्वक्तिस्वरूपआत्मा तयोच्चेतनत्वेनान्वेनान्वाभ्यां योग्य
चमोक्तत्वाभ्यां च मिथोभिन्नतया अन्यता संकीर्णयोः संकायन्ययोरपि यः प्रत्यया विशेषः भेदेनाप्रतिभानात्प्रत्यये विशेषः सत्त्वं स्य कर्तृ
त्वभोक्तृतया पुरुषस्य सुखित्वः। रित्वादिना प्रत्ययः सभोगः। सत्त्वं च वेतनतया पुरुषार्थमिति परार्थस्तन्मादन्यः स्वार्थः पुरुष एव
तत्र संयमात् इदं सत्त्वं परार्थभोग्यत्वादयं च पुरुषस्तस्मादयो भोक्तृत्वात्सत्त्वे भोक्तृत्वादिप्रत्ययः पुरुषे संसारित्वादिप्रत्ययो ध्वारोपो भो
गइत्येवं भोग्यत्वादिना सत्त्वे भोक्तृत्वादिना पुरुषे धारणाद्यभ्यासात् पुरुषस्य सत्त्वान्यतया ज्ञानं भवतीत्यर्थः॥ ३५॥ एवं सत्त्वपुरुषयोः सं
सत्त्वपुरुषयोरप्यता संकीर्णयोः प्रत्यया विशेषो भोगः परार्थात्त्वार्थमयमात्पुरुषज्ञानं॥ ३५॥

ततः प्रातिमश्रवणादिनादशस्त्वाद्वार्ताजायन्ते ॥३६॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यमात्रयोर्ज्ञानेतातेसन्निवृत्त्यनदशायामपियासिद्धिर्भवतितामाह॥ततश्च॥ततःपुरुषसंयमात्पुरुषज्ञानेतातेसन्निवृत्तिरपि
पूर्वोक्तप्रतिभ्रंशंजायतेततश्चअनाहतस्यदिबिभवस्यचमूक्ष्मस्यापिशदृश्रावणश्रोत्रज्ञानंवेदनंमूक्ष्मस्यापिदिव्यस्यस्पर्श
स्यन्वाचंज्ञानंआदर्शबाह्व्यंदिवरूपज्ञानंआस्वादोदिव्यरसस्पर्शसंवाताग्राहाजंदिव्यगंधज्ञानंरसानिजायंतेवेदनवा
र्तापदयोरुवाचप्राणजज्ञानयोर्वचिकतयाशास्त्रेपिभाषेति॥३६॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

५५
२१

ते शक्तिप्राप्तकालविशेषा समाधौ चिन्तकाग्रतासाध्ये हर्षादिस्मयादिजनकत्वेन विक्षेपकतया उपसर्गः परिपंथिनः व्यन्धाने व्यव
हृत्कदसायां विशिष्टफलदायकत्वात्सिद्धितया व्यवहरीयत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ सिद्धांतरमाहा वंधेति । वंधव्यापकयोरपि चित्रात्मनो रू
पसंस्कारविशेषवत्तात् । शरीरविशेषभोगहेतुः संबंधविशेषः तत्कारणमदृष्टादित्यसमाधिना शोथित्यात्फलाविशेषाजननात् । चित्रप्रसरवेद
नं चित्रवहेयं नाडीरवमेवं च शरीरशरीरवाचिन्मिडियारापनुप्रविश्य बहर्त्त । तिष्ठानंतत्माश्चित्रस्य परशरीरप्रवेशः मृतं जीवद्वारा परशरी
ते समाधौ उपसर्गव्यन्धाने सिद्धयः ॥ ३१ ॥ वंधकाराशोथित्यात्प्रसरसंवेदनाच्चित्रस्य परशरीरप्रवे
शः ॥ ३८ ॥ उदान्तज्याजलंकटकादिव्यसंगुत्तं जतिस्थ ॥ ३९ ॥ संमानज्याजलंतं ॥ ४० ॥ ॥

प्रविशतत्रादिद्विप्राणित्ववशीकृत्यत्वात्तत्रेण व्यवहृतीत्यर्थः ॥३८॥ शरीरांतर्बर्तिनः पवनस्य व्यापारभेदाप्राणादिसंज्ञा तत्र हृदयानु-
दनासिकाद्वारा प्रकृत्यगमनशीलः प्राणः नाभिप्रदेशात्प्रादांशुपर्यंतमपनयनादपानः नाभिसंज्ञादेवेष्टाभुक्तपीतादिकंसर्व-
सुखाद्विषमकीकरोतीतिसमानः कृकारिकादेशादाशिरोवर्तिहृत्त्रयनादुदानः शरीरं व्याप्य स्थितो व्यानः तेषु उदानस्य संयमाभा-
सेन तद्यान्तूलवद्वत्त्रयतामापन्नस्य जलपंककंदकादौ गच्छतोपि तेषु संगेन भवति । उक्तांतिश्च वंक्षरांश्च दारांश्च सत्कोकादिग-
दनं न भवतीत्यर्थः ॥३९॥ समानवायोः संयमेन जयातनाभिस्थस्य सूर्यस्योर्ध्वगत्या ज्वलनेन ज्वलनवदेदीप्यते योगीत्यर्थः ॥४०॥

श्रोत्राकाशयोः संबंधसंयमादिव्यं श्रोत्रं ॥४१॥ कायाकाशयोः संबंधसंयमाद्विद्युत्तुलसमापत्तेश्च
योः केमेयमात्रं श्रोत्रं सूक्ष्मशब्दवह्निशब्दहारासमर्थतयादिव्यं भवतीत्यर्थः ॥४१॥ सिद्धांतरमाह कायेतिकायः पांचभेदेति
कशरीरं आकाशशब्दाश्रयः तयोः संबंधः अवहिनवहिनयोरेक्यंतत्र संयमं कृत्वा तद्युनिनूलकादौ समापत्तिविधेयाततः
प्रथमं यथाह चित्तकंदकोटौ तत्र तत्र मेगादुर्गनाभिजातसंचारमाराणां आदित्यरश्मीनां व्ययथेष्टमाकाशो संचारीत्य
र्थः ॥४२॥ सिद्धांतरमाह बहिरिति शरीराहंकारे सन्नियामनसो वृत्तिः सा कल्पिताया च शरीराहंकारो विज्ञेयः सति सा अकल्पिता

श्रोत्राकाशयोः संबंधसंयमादिव्यं श्रोत्रं ॥४१॥ कायाकाशयोः संबंधसंयमाद्विद्युत्तुलसमापत्तेश्च
काशगमनम् ॥४२॥ बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहाततः प्रकाशवाराक्षयः ॥४३॥

तत्रापिश्रितैरेपेक्षेणायामनसो वृत्तिः सामहाविदेहातथा च शरीराहंकारो विज्ञेयः सति विहियमनो वृत्तिः सा अकल्पिताम
हा विदेहस्यते तस्यां संयमात् प्रकाशस्माच्चिकालो कस्य यदावरां केशकशकर्मदित्यस्यो विरामउत्पत्तये
ततश्चानवतः सात्त्विकः प्रकाशउद्भूतः सतीत्यर्थः ॥४३॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

गुरुः
२२

स्थूलेति पृथिव्यादिपंचभूतानां स्थूलाद्याः पंचावस्था भवन्ति तथाहि परिदृश्यमाना स्थूलावस्था शब्दाश्रयत्वात् क्षणां
स्वरूपं सूक्ष्मं शब्दमात्रादिअन्वयस्तत्र कार्येषु कारणतया नुप्रवेशः यथा घटादौ पृथिव्यादेः श्रोत्रमृदंगादावा
काशस्य हि विधेयान्वयः अर्थवत्त्वभोगपवर्गादिप्रयोजनकारिता एतामुपेक्षावस्थासु संयमात् भूतजयः यत्र
इतावस्था पंचके संयमयोगीकरोति तत्र नूतनसंकल्पानुविधायी भवतीत्यर्थः ॥४४॥ भूतजयस्य फलमाहात

स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वमाथ वत्त्वसंयमाद्भूतजयः ॥४४॥ ततो गिमादिप्रादुर्भावः कायसं
पन्नर्द्धमात्राभिधानश्च ॥४५॥ नृपत्तावरापवज्रसंहतत्वादी निकायसंपत् ॥४६॥ ॥

तदिति ततो भूतजयादगिमाद्यस्य सिद्धिप्रादुर्भावो अगिमा अणुत्वं महिमा महत्वं तद्विमा लघुत्वं गिमा गुरुत्वं प्रा
प्तिगुणयोगाचक्रादिस्पर्शः प्राकाम्ये इहानभिधानं शिवं सर्वत्रातावाद्ये च वस्तु निप्रभुत्वं वशित्वं सर्वेऽस्य वशीभ
वेतीति सावभायिता अनिलाय साफल्यमासं कायस्य संपदुत्तवश्यादि तस्य कायस्य ये धर्मा रूपादयः तेषां कृतश्चिदप्यनभिधा
तः नास्य रूपमपि र्दहति सूर्यो वा भिभवतीत्यादियोज्यम् ॥४५॥ कायसंपदमाह रूपेति रूपगोत्रावलावरापा अंगसौष्टभासौंदर्यम्
वलोकनं सुसामर्थ्यम् वज्रसंहतत्वं वज्रवत्कटादिनोदि आदिपदादुत्पादानसामर्थ्यादिन्यादिका कायसंपत् भूतजयाद्भवतीत्यर्थः ॥४६॥

पा.ज
२३

इन्द्रियज्ञानं ग्राह्यं गतिः। ग्रहाणां इन्द्रियाणां विषयाभिमुखीवृत्तिः। स्वरूपसाम्येन प्रकाशत्वं। अस्मिन्नाहंकारानुगमः। अत्र
यः कार्यकारणतया विषयेषु सन्निकर्षेण संबंधः। अर्थवत्त्वं ज्ञानजनकवत्त्वं भोगापूर्वाफलकत्वं च। एतावदुद्दिष्टा
णां पंचवत्त्वस्य संयमायोगी इन्द्रियाणि जयति। यथेदं जन्तुर्दिन्द्रियजं ज्ञानं तस्य योगिनो भवतीत्यर्थः॥४७॥ इन्द्रियज
स्य फलमाह। ततश्च जित इन्द्रियजयात्। स नो जित्वं मनस इव देहस्यापि शीघ्रगमनं विकरणाभावः। शरीरैर्नैरपेक्षेणापि
इन्द्रियाणां विषयगहः प्रधानजयः सर्वात्मकं प्रधानं च जितं भवतीति सर्वस्मात्कारिणो भवन्ति इयमेव मधुमती सि
ततो मनोजित्वं विकरणाभावः प्रधानजयश्च॥४८॥ सत्त्वपुरुषान्यतरव्याप्तिमात्रस्य सर्व
भावाधिपत्या तत्त्वं सर्वज्ञात्वं च॥४९॥ तदैवापादपि दोषबीजक्षये कैवल्यम्॥५०॥

द्वितीयोऽर्थः॥४८॥ अंतःकलाजयमाह। सत्त्वनिर्बुद्धः सात्त्विके परिणामे संयमात्सत्त्वपुरुषयोर्मिथो भेदवृद्धिरन्य
योग्यान्नेव संयमात्कर्तृत्वाद्यभिमानो विरमति। ततश्च सर्वेषां गुणपरिणामानां भावानामधिपत्या प्रभुर्भवति। स
र्वेषां च तेषां शांतिरित्यावपदेशावां ज्ञानावयोगी भवतीत्यर्थः। इदमेव विशेषासिद्धिरित्युच्यते॥४९॥ अस्मिन्कार
माह। तदिति। तेषां विशेषायां पदैरापाददोषाणां गणदोषादीनां यदीजं अविद्यादित्यस्यो भवति। ततश्च कैवल्यं

कैवल्यं तत्त्वप्रकाशात्वं ज्ञानं केनचित्प्रकारेण प्राप्तं भवतीत्यर्थः॥५०॥

ग्रहः
२३

स्थितिः। अस्याभूमिकायामधिरूढं तत्त्वस्थानाधिकारिणो देवमनुष्यादयः स्वत्वस्थानादित्यापि निमंत्रयन्ति। इहास्यतामेताभेरा उपयुज्यं
तद्विषये वंदेति। तत्र संगविषयौ न कर्तव्यौ संगकारो रागस्य विषयकारो कृतकृत्यता लक्षणा स्या। अभिमानस्या निष्ठस्य पूर्ववद्
प्रयत्नस्य परिहृतस्य पुनरुत्पत्तिप्रसंगादित्यर्थः॥५१॥ सत्त्वपुरुषाविवेकख्यातावुपायांतरमाह। क्षणोति। अतिसूक्ष्मः समयः क्षणः
सत्त्वविभागप्रागभावद्विचिंत्यक्रियादित्ययः क्रमः एतदक्षणा नंतरमयक्षणादित्ययः। तस्य संबंधः पौर्वापर्यादित्यत्र सं
यमात्सर्वेषां सूक्ष्माणां ज्ञानजायमाने प्रकृतिपुरुषाविवेकस्वरूपस्यापि सूक्ष्मविशेषस्य ज्ञातं। तत्तत्पंचसूक्ष्मांतरज्ञानजायत
स्थान्युपमंत्रो मंगलस्य या करणं पुनानियु प्रसंगात्॥५१॥ क्षणात्क्रमयोः संबंधसंयमा

द्विवेकज्ञानम्॥५२॥ जातिलक्षणादेशैरन्यत्रानवच्छेदानुत्पयोस्तत्प्रतिपत्तिः॥५३॥
इत्यर्थः॥५२॥ सूक्ष्माणां मिथो भेदज्ञाना योपायमाह। जातीति। जात्याभेदः प्रतीयते यथायंगोसं महियदिति। गोत्वाद
जात्यानुत्पयो लक्षणो न भेदः प्रतीयते यथायंगोः भुक्तो यमदृशादिति देशा यथा नृत्यरूपयोरप्यामलकयो यंदक्षिणो करे
यं वामेकरदिति नृत्यजातिलक्षणदेशयोः पार्थिवयामारादिकयोः नृत्तजात्यादौ अनवच्छेदोद्वेकत्वाभावात्कैवल्यसंय
मो देवमिथो भेदप्रतीयते सर्वविधस्य सूक्ष्मभेदस्य प्रतीतौ तादृक्ताभ्यासस्य योगिनः सर्वग्यपि प्रकृतिपुरुषभेदादीन्यतिसू

क्षमाणां विमलाकारविषयाणि भवन्तीत्यर्थः॥५३॥

पाज
२४

प्रकृतिप्रायविवेकज्ञानसंज्ञाविषयस्वभाववाह। तारकमिति। तत्रोक्तसंयमाभ्यामज्ञातस्य प्रकृतिप्रहयविवेकज्ञानस्य समा
तरताः उच्चात्राकेतिनाम। सर्वस्य विषयश्चाह। सर्वविषयं स्वरूपस्वरूपान्वयार्थवत्त्वामकाभिः। सर्वान्निवस्थाभिः सर्वैश्च
परिणामैः सर्वैश्च प्रकृतैः। सर्वाणि तन्त्राविषयीकरोतीत्यर्थः। सर्वथाविषयमिति। सर्वप्रकारकमित्यर्थोऽस्य युगपदेव तत्सर्वप्रकारकं
सर्वविशेषकं च ननु क्रमेण तत्र विषयताकमित्याह। अकममिति। युगपदेव सर्वविषयताकत्वात् तत्र क्रमरहितं सवं भूतविवेकज्ञानं भ

ताकं सर्वविषयं सर्वथाविषयकमवेति विवेकज्ञानम् ॥५४॥ सत्त्वप्रहययोः भुद्विसाम्ये कैवल्यं

॥५५॥ ॥१॥ निपातं जलो विभूतिनामकतृतीयः पादः ॥१॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वतीत्यर्थः ॥५४॥ तारकस्य ज्ञानस्य फलमाह। सत्वेति। सत्त्वस्य प्रधानस्य कर्तृत्वाभिमाननिवृत्तिः। विद्वत्किंस्वरूपस्य प्रहयस्य सुखित्वः।
विद्वत्त्वभिमाननिवृत्तिः। भुद्विः तस्यानुत्पत्त्यायामभयोः भुद्विजातायां प्रहयस्यैवैतत्प्रकाशारवंशनंदमयेन तत्स्वरूपमात्रेण वस्थानेति।
श्रेयसः। वतीत्यर्थः ॥५५॥ सत्त्वतृतीये चारो विभूतिरिति द्विः। सत्त्वमहासिमहत्प्रमोदं प्रोच्यतुर्थे चारो फणीष्टः।
॥१॥ निसर्गमिच्छीकृत्स्नदेवतनयमहामहोपाध्यायसहकुश्रीभवदेवप्रियशिव्यमहामहोपाध्यायभिनवाचार्यमान्निश्रीभ
वेदेवनिर्दिष्टं निपातं जलो विभूतिनामकतृतीयपादद्वारव्या ॥१॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

गुरुः
२४

वृत्तिशिविधुसहितं प्राणम्यश्रीपातं जलितुर्थचारणाव्याव्याभवदेवेन कल्प्यते। कैवल्यस्य प्राधान्यमभिधातुं जलादिषु सिद्धिजनकेषु योग
स्य च प्राधान्यमभिधातुं जलादिजन्मा अपिसिद्धयो भवन्तीत्यभिधत्ते। सिद्धयः काश्चिन्मन्त्राश्च यथापशिर्गावेवात्वं जलचाराणो मीम
कंदपादीनां जलसंभनादि। श्रीकपिलव्यासदेवादीनां महर्षीणां चागिमादिभ्यो धिजायथापातालादौ सायनोपभोगजादेहदा
रुद्रादयः संत्रजायथा संत्रजपतो जापकारं वेवात्वाद्याः तयो जायथा विद्यामित्रादिनां सृष्टिकरणा सामर्थ्यादिकाः। समाधिजा
यथा पूर्वमुक्तामधुमती त्रसंभराविशोकादिकाः। तथा चैवं यद्यपि सिद्धिनामनेकविधानानि बीजानि तथापि मुख्यतः समा

जन्मो यधिमंत्रजपः समाधिजाः सिद्धयः ॥१॥ जात्यंतरपरिणामः प्रकृत्या पूरत ॥२॥

धिरवतदीजजन्मादिजास्वपिसिद्धियुजन्मादिनिमित्तमात्रपूर्वजन्माभ्यस्तः समाधिरैव मूलमिति भावः ॥१॥ ननु पूर्व
जन्माभ्यस्तदेव समाधिर्यदि जात्यानुर्भागा भवन्ति। तदा कथं न घादीनां मीश्वरप्रसादादिहैव जात्यादेवैपरीत्यमित्यत आह।
जातीति। यदिहैव जात्यादीनां परिणामस्तत्पूर्वजन्माभ्यस्तयेव प्रकृत्या पूरत तद्विकारादेव तत्पूर्वमाणायाः संभ
वारित्यर्थः ॥२॥

30

25

20

15

10

5

0

centimeter 5 10 15 20 25 30 35 40 45

रोधिगोतोन्मना वासनाया विरामेऽविद्यावत्प्रमूलकारणाभ्याभावेनाग्निमायाधातुत्यादेभवत्यान्तिकोवासनायाभावात्पर्युत
 तत्त्वव्यायसंश्लेषः ॥ १७ ॥ तत्र प्रवृत्तिरोचमिथ्याज्ञानानामुन्नोत्तरापायेतदन्तराशब्दादपवर्गइति। सिद्धाज्ञानस्याभावाद्भावेदोषस्य
 तदभावात्तन्मलरभावाद्बुद्ध्यावस्थाभावात्पर्युतस्य ॥ १९ ॥ ननु सर्वेकस्मिन्नाश्रये स्थिते तत्र वासना तदभावात्तन्मलोत्सारमोक्षोऽप्यभवत्तत्
 त्वैर्यवनसंभवति। प्रतिक्षणमन्योपरिणामात्मकविह्वलधर्माध्यासेन प्रतिक्षणं तत्त्वभेदादित्यत आह। अतीति। अतीतत्वं अनागतत्वं
 बध्मर्माणं च तत्त्वव्याप्ति। अथ भेदात्। एकस्मिन्नेव भिन्नगिक शिद्धमेतीतः कश्चिदतीतैकश्चिद्विव्यतीति धर्माणां मतीतत्त्ववर्तमान
 अतीतानागतत्वं च रूपोत्पद्यभेदाधर्माणां ॥ १२ ॥ ते व्यक्तिसूक्ष्मगुणात्मानः ॥ १३ ॥ परिणामेकादस्तु तत्त्वम् ॥ १४ ॥
 त्वभावात्तत्त्ववृत्तपोष्यभेदस्यार्थः। तथा च तत्परिणामात्मकतत्त्वमभेदेऽपि चित्तवृत्तपोष्यभावात्तत्त्वसंसारमोक्षभागी एक
 एव त्वेवावधर्माणां पारतादीनां। त्रिविधाभावात्तत्त्वविह्वलधर्माध्यासः परस्परं भेदो वेति भावः ॥ १२ ॥ केतुधर्मस्य तत्त्वव्याप्ति
 ति एते धर्माः धर्मा उच्यन्ते व्यक्तिसूक्ष्मगुणाः कदाचित्स्थूलतया व्यक्ताः कदाचित् सूक्ष्मतया अव्यक्ता ये गुणाः सा च जलमः स्वरू
 पाः तत्परिणामरूपा इत्यर्थः ॥ १३ ॥ ननु सर्वे पदार्था परिणामपरिणामत्वं वास्तवकथं पृथिव्यादेकैकतत्त्वत्वं वा इत्यत आह
 परिणामेति। त्रयाराणामपि गुणानां पृथिव्यादेकैकपरिणामभूतं यथा स्नेहवर्तिप्रदीपलानामेका प्रदीपशिवेति। तथा च परिणाम

ग्रहः
 २१

भेदेऽपि परिणामवस्तुनरेकान् पृथिव्यादीनामेकैकतत्त्वस्वरूपत्वमिति ॥ १४ ॥ तनुतत्त्वमकलपरिणामशालिचित्रमेकमनेकं
 वेति विचार एवासंभाविज्ञानस्वरूपातिरिक्तस्य चित्तस्यैवानुपगमादित्यत आह वस्तुति। ज्ञानं च प्रकाशज्योतिः
 स्वरूपं विनादिनदुसमूहात्मकं ज्ञेयं तयोर्विविक्तः पंथाः मिथोतिव्यक्तभेदतत्त्वत्वं। तत्र हेतुः। वस्तुति। वस्तुनः कामि
 त्यादेरेक्येऽपि सात्त्विकादिभेदेन मुखदुःखप्रोहात्मकचित्तपरिणामभेदात्। तथा च यदि ज्ञानज्ञेययोर्भेदः स्यात्तदा तत्र का
 मित्यादेरेक्येव ज्ञेयतया ज्ञानमपि तद्विषयकमेकमेव स्यादेवं तत्त्वमभवं चित्तमप्येकमेव स्यादिति प्रियस्य मुखं पत्न्या
 वस्तु साम्ये चित्रभेदात्तयोर्विक्तः पंथाः ॥ १५ ॥ तदुपरागपेक्षित्वाच्चित्रस्य ज्ञानाज्ञातम् ॥ १६ ॥
 उः वदुष्टाया मोह इत्येकस्मिन्नालं वने चित्रभेदेन स्यादिति भावः। अभिनवास्तु। वस्तु साम्येऽपि उपादानकारणीभूतस्य प्र
 क्षप्तस्वरूपज्ञानात्मकस्य वस्तुनः। साम्येऽपि ऐक्येऽपि असमवायी कारणीभूतचित्तोऽभेदेन ज्ञानज्ञेयं भेदः स्यादित्यर्थः इत्या
 हः ॥ १७ ॥ ननु चित्रस्यैक्ये तत्र वासनात्मकतया सर्वस्य स्थितत्वे चाभ्युपगते इदं ज्ञातमिदं ज्ञातमित्येवं ज्ञाताज्ञातवि
 भागेन स्यात्सर्वस्य तोत्वादन आह। तदिति। चित्रेऽप्यवस्तुन आकारस्फुरणात्मक उपराग उपजायते स एवायमित्येवमनु
 भूयमानो ज्ञायते यस्यैवानुभूतस्य सदृशदर्शनादिना संस्कारोऽदुक्षो भवति स एव सत्येवं सत्यनिवधमवतरनपरिज्ञायते।

पा. २८

ननु यच्च पञ्चयव्यापकसिद्धिज्ञानत्वव्यवहारकात्तत्तदाकारोपरिगान्तउपरिगसापेक्षमिति यदालेन कश्चित्स्वरूपपरिगः सन्नातोऽतो
ननु विविक्तं ननु पञ्चमिदं ॥१९॥ चित्रस्यैव परिगामो भवति ननु पुरुषस्येत्याह सदेति चित्रवृत्तयः तत्र तत्रातिक्षिणोऽतः चित्रपरिगा
ननु सभोक्तद्विष्टः पुरुषस्यासदाज्ञाताः सार्वकालीनज्ञानविषयाः तत्रेहेतुः पुरुषस्येति पुरुषस्य सार्वकालीनात्मकवित्त्वरूप
तदा तस्मज्जन्तुदिना परिगामाभावात् चित्त्वरूपतायां तु वर्तमानं चित्रवृत्तं तर्जनी विषयत्वनियमादित्यर्थः ॥१९॥ ननु चेदं चित्रमेवास्मा
नमर्थप्रकाशयत् परिगामाश्रयत्वेनावश्याभ्युपगम्यत्यादित्यत आह नेति तच्चित्रं त्वाभासं च प्रकाशं न भवति उक्तः दृश्यत्वा

सदाज्ञाताश्चित्रवृत्तयस्तत्राभोः पुरुषस्यापरिगामात् ॥१९॥ ननु त्वाभासं दृश्यत्वात् ॥१८॥ एक
समये चोभयानवधारणम् ॥१९॥

तत्तु योऽसत्प्रागवानहमित्येवं प्रपक्षी क्रियते मनसा चित्रमिति तथा च क्रोधलोभभयमोहाद्यनेकविधपरिगामाश्रयतो मे
द्वेवपुनः इति भावः ॥१९॥ चित्रस्य च प्रकाशत्वाभेदे हेतुतः साह एकैति सुखदुःखाद्यात्मकविरुद्धपरिगामस्येकदाज्ञानेन
संभविष्यत्स्मिन्नेकदाज्ञानासंभवादिति किन्ते नोभयसमयसतयोभयधर्मसाक्षिणकेन चित्पुरुषोरादृष्टाभवितव्यमिति
भावः ॥१९॥

गुरुः
२८

ननु मा भुङ्क्ष्विप्रकाशादुद्घाताप्रकाशपान्वित्यत आह चित्रेति चित्रस्य बुद्ध्याद्यप्यप्ययकस्य चित्रांतादृश्यत्वाभ्युपगमनस्या
पि पुनश्चित्रांतादृष्टादृश्यत्वेन बुद्धिविषयिण्यावृद्धेः ति प्रसंगः पुर्णधावन्ती अनवस्थात् कविदिशमाभ्युपगमेवांमायावृद्धेः
प्रमाणाकत्वं स्यादिति तन्मूली भूताया अपि बुद्धेः ति प्रमाणाकत्वं स्यादिति भावः यदि बुद्धिर्वृद्धांतोरागतदपि बुद्धांतोरागृह्यतत
दायुगपदिद्यमानतत्र बुद्धिसमूहजनिने न संस्काराणां बुद्धिविषयविद्युयिकास्मृतिर्जननीयतीत्यमेवास्मृतीरूपस्येवास्त
स्येव विविक्तस्मृतिपि द्वेदोनस्यादित्यर्थः ॥२०॥ ननु बुद्धेः स्वतो बुद्ध्यत आह प्रकाशे अयं विषयो ज्ञात इति व्यवहारः कथं स्या

चित्रांतादृश्ये बुद्धिबुद्धेरिति प्रसंगः स्मृतिसंस्काराश्च ॥२०॥ चित्ते प्रति संक्रमायास्तदाकारापन्नोत्त्वबुद्धि

ता तत्रादिययविषयिकज्ञानस्याज्ञातत्वेन व्यवहर्तुं शक्तेरित्यत आह चित्तेरिति पुनः संवेदनं ॥२१॥ ॥२१॥
यस्य चिद्वपत्वादिः ॥ सा च अप्रतिसंक्रमा ॥ प्रतिसंक्रमो न्यत्र गमनं दहिता किंतु तत्सन्निधानमात्रेण बुद्धिस्तदाकारा
मापन्ना चेतने वोपजायते च प्रकाशावभवति एवं चित्तेरपि बुद्धिसंनिधानेन प्रतिसंक्रमावती तत्रादिययवती भवति त
था च प्रतिसंक्रमाया अपि बुद्धिर्बुद्धिसान्निध्येन विषयस्वरूपो बुद्ध्याकास्तत्राभासते इत्थं च विषयस्वरूपस्य बुद्ध्याका
रस्य बुद्धेशसंवेदनं भवतीत्यर्थः तथा च चित्तासन्निध्येन बुद्धेः च प्रकाशकत्वं विषयविशिष्टस्य प्रकाशकत्वं चेति भावः ॥२१॥

पञ्च
२९

एवं वेदविद्विः सर्वमप्यर्थं प्रकाशयतीत्याहुः इत्येति विमंष्टुप्रयोगाहंकारात्मकेन साभिधेनोपात्तं विषयेण पदादिना यस्याका
रपरिणामेनोपात्तं सर्वस्याप्यर्थस्य प्रकाशोऽसमर्थमवतीत्यर्थः अयं भावः कं प्रति विद्वत्सर्वमप्यर्थं प्रकाशयति तथा प्रति
विषययोगाभ्यां हेतुकारेणोपात्तं चित्तविषयाकारपरिणामेन सर्वमपि प्रकाशयतीति इत्यमेव चित्तप्रतिबिंबजाचित्ते वेद
नादिव्यादिभिः प्रमाणैरभिधेयत्वेन प्रत्यक्षरूपात्वेन नानिन्योदिति चेति निन्योदितः अभिधेयत्वाच्चेति द्विविधा विरसि
इत्युद्देशोपात्तं चित्तस्यार्थः ॥२२॥ तदसंख्येयं वासनाभिस्थितमपि परार्थसिंहन्यकारिणात् २३

इशाब्दे व्यवहृत्य इति धेयः ॥२२॥ ननु चित्तमेव चेत्सर्वार्थप्रकाशकं तदा किं तदतिरिक्तेन दृष्टेन त आह तदिति तच्चित्तवास
नाभिः असंख्येयं संख्यातुमशक्यं तथा च वासनापूजात्मकं चित्तवासनाश्च कामक्रोधवृत्तविचारक्षमादिप्रभवतया विषयण
विषयित्वाभावे जाते नानेकविधा इति सकलचित्तानुग्राहकोतिरिक्तेऽप्युत्थीक्रियते किं वा चित्तमपि सिंहन्यकारिणात् त्वक्ष
णदिभिर्मित्वा कार्यं करोतीति परार्थस्याभोक्तुः स्वर्गपदार्थमिति यदर्थं चित्तादिमूहः स एव च प्रकाशोऽप्युत्थतः
सिद्धचेतनतयोपभोक्तापुपुह्य इति भावः ॥२३॥

गुरुः
२९

एवं सागयोगो विरह्यतस्तत्कलीभूतं कैवल्यं निरूपयितुं दशभिः सूत्रैरुपक्रमते विवेकेति एवं पूर्वोक्तप्रकोणाविशेषदर्शनिप्रकृते स काशानुपहस्य च
तन्मवभोक्तुवादयो विशेषाः पुह्यानुप्रकृतो वेतनं च भाग्यादयो विशेषाः मिथोभिन्नत्वज्ञापकाः एवं विशेषदर्शनिचिन्ते प्रकृतिप्रहययोर्मि
थोभेदावधारणेन प्रकृतिधर्मस्य सुखदुःखादेशान्निआत्मधर्मस्य ज्ञानत्वभोक्तृत्वदेर्भावनानुपनः पुनानुसंधानरूपासाप्रकृतौ प्रकृतिपरिणा
मविज्ञेयानिवर्तनस्यार्थः ॥२४॥ ततः किं भवतीत्यत आह तदेति यदा प्रकृतिप्रहययोः पास्यामन्यत्रान्यधर्माधारोपो न भवति तदा चित्तं विवे
विशेषदर्शनात्मभावभावना निवृत्तिः ॥२४॥ तदा विवेकनिमृकैव त्वप्राभां चित्तं ॥२५॥

तद्विद्वेषु प्रत्ययांतराणि संस्कारेभ्यः ॥२६॥ ३३ ॥

कनिमं विवेकतो न मुर्विकैव त्वप्राभां मोक्षफलकं भवति पूर्वचित्तमविवेकज्ञादिययाभिमुखेन रहिर्मुर्वे संसारफलकमासीत् विवेकेपाते
तदेतमुर्वे मोक्षफलकं भवति त्वर्थः ॥२५॥ चित्तेतं मुवता मापत्रेयेतराया भवति ते वा मुन्यतो हाने चेत्तनाह तदिति तस्मिन्साधोऽपि तस्य
योगिनः विद्वेषु अंतरालेषु यानि अंतराय भूतानि विषयांतरा यानि संधानानि तानि पूर्वजातेभ्यो व्युत्थानकातीनानुभवमूलकेभ्यः संस्कारेभ्यो
भवन्ति ते संस्कारा यत्नतो हेया इत्यर्थः ॥२६॥

पा.ज
३०

तद्विनापि माह। हानमिति। एवावस्थानसंस्काराणां हानं केशवतथा अविद्यादीनां केशानां नद्विरोधि विद्याभ्यासेन हावंची जानां भर्जनैव स्व
कार्यजननासामर्थ्यभवतीति पूर्वोक्तं। तथा समाध्यासेनैवाम विहानं विधेयमित्यर्थः॥२१॥ एवं प्रत्ययांतरानुदयेन समाधौ स्थिरीभूतेय
फलं जायते तस्योपायमाह। प्रसंग्या नद्विती। नत्वानामिथो वैलक्ष्यमेनानुसंधानं। प्रसंग्या नद्विती। अकशीरस्य न फलेपीकारहितस्य विवेक
रहिते। शेषांता धर्ममेव नासा समाधिर्भवति। नित्यमिन्द्रमैः भक्ताहं ज्ञोवर्धते। धर्मश्च मेघावेदां विनापि वर्धतीत्यर्थः॥२२॥ धर्ममेघस्य फलमा
ह। तद्वति। ततः धर्ममेघाख्यासमाधौ केशानां अविद्यादीनां कर्मणां शुक्लकृष्णभेदेन त्रिविधानामपि धर्मणां पूर्वोक्तानां विरामो नुस्यन्ता

हानमेघां केशवदुक्तम्॥२१॥ प्रसंग्यानेप्यकुसीदस्य विवेकाख्याने धर्ममेघः समाधिः॥२२॥

ततः केशकर्म निवृत्तिः॥२३॥ तदा सर्वावरागमलापेतस्य ज्ञानस्यानंत्यात् ज्ञेयमत्यम्॥३०॥

नच स्वस्वकारणाभावादनुत्पत्तिश्चैवमात्यंतिकः क्षयो भवतीत्यर्थः॥२४॥ तच्चिह्नं पितृफलमाह। तदेति। तदा सकलकेशकर्म निवृत्ति
रशायांतरे शिवावरागाकारिभिः। रजस्तमः परिणामभूतेः केशकर्मस्वरूपैर्मतेः अपेक्षस्य भूत्यस्य। ज्ञानस्य प्रबोधस्य। आवाकस्वरूपा
वेदेदनाभावेनातद्विना स्वस्वपातज्ञेयं अत्यंगगनास्पदपि भवति अत्यविययविययत्वेनियामकाभावात्सर्वविययकं तदा यो गि
नो ज्ञानज्ञायत इत्यर्थः॥३०॥

गुरुः

३०

ततः किमित्यत आह। कृतार्थानामिति। एवं कृतः स्वर्गापवर्गादितक्षणः प्रत्यर्थैः एवं भूतानां सत्त्वजस्तमः स्वरूपाणां गणानां परिणामक्रमस्य अस्ति
क्षणे गणानां मयं परिणामस्तद्विप्रमक्षणेऽयं परिणामस्त्येवमतीतविद्यमानानां गतनेकधर्मात्मकस्य परिणामस्य क्रमः पूर्वोक्तपयंतस्य समाप्तिः
यावानपरिणामो गणानां च भावात्तत्तज्जीवाहृविशेषादींश्चोदाविद्यायिता विद्यया ह्यायत्र चित्ते संभावितत्वावतत्तत्र चित्ते पूर्णता भवति। कोपि परिणाम
मत्तस्मिन् चित्ते विशेषकर्तव्योक्तः पतं भवतीत्यर्थः॥३१॥ क्रमस्य तदक्षरागमाह। क्षमोति। अतिमूक्षः समयः क्षणः तस्मिन् यो गी एतदक्षरानंतरमयं क्षण

कृतार्थानां परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानाम्॥३१॥ क्षणप्रतियोगी परिणामाप्राप्ततिर्गुणः क्रमः॥३२॥

पुरुषार्थभूतानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं च रूपप्रतिष्ठावाचिह्नं किरिति॥३३॥ ॥ ॥

तत्र वायं परिणामो वृत्तस्यैव रूपः परिणामस्ययः अपातः अप्राप्तं चरमासीमातेन निःशेषेति याहः तदनंतरं तत्र चित्ते परिणामाभावात्तेनैव निःशे
यतो गृह्यतेयः स एव परिणामक्रम इत्यर्थः॥३२॥ अथ कैवल्यस्यासाधारणं फलमाह। पुरुषार्थेति स्वर्गापवर्गादेः संपन्नतया कृतकर्तव्यपुरुषार्थभूत्या
नां गुणानां प्रतिप्रसवः प्रतिजोमपरिणामस्यापि समाप्तो विकाराननुभवः कैवल्यं। स्वरूपप्रतिष्ठावाचिह्नं पदं तदं प्रतिष्ठिता विकाराननुभवेन तन्मात्र
विययिता पर्यवसन्ता चिह्नं। नेत्यपुरुषात्मादिपर्यायिकायां सैव वा कैवल्यं। नद्वितीयां सिद्धे। स्वरूपावस्थितिर्मुक्तिस्तदुशो वं ३३ उच्यते इति।

आनंदं वृत्तगोहृपंतमोक्षे प्रतिष्ठितमित्यादि श्रुतिरपीत्यर्थः॥३३॥

पुनर्वर्गं त्रिकैवदं प्रपादितं पतंजलिमुत्तरायेन तं भावयाम्यहं । इमां पातंजलव्याख्यां कल्पयित्वा पयाम्यहं । श्रियाहृदिके श्रीमत्पदांभोजे
 श्रियः पते । आके त्रियुपासुधां भुलक्ष्य पक्षे । तेषां ग्रहाण्यमासे । तिथौ हरेः श्रीभवेदेवशर्मापातंजले भाव्यमिदं व्याख्यासीत् ॥ १२३ ॥ अमेतन्मम धा
 र्मासीमायुः प्राप्यते भाव्यमिदं व्याधायि । भागीरथीतः कदाशैर्दृष्टेतेतोयेत्तकीयात्तमुशान्तिधीराः । यदत्र किंचित्कथितं प्रमादात्तच्छोधयंतस्फुरता
 यथा । यथा प्रमादात्कथितं मया त्रसं प्रीयतांतेन पुनर्गुह्यगं ॥ इति मधिनवभाष्यपूर्वभाष्यात्प्रसूतं दिशि दिशि बलुदीपादीपवत्काकसीति ।

इति श्रीपातंजले चतुर्थः कैवल्यपादः ॥ समाप्तं च पातंजलनामकं योगशास्त्रम् ॥ ॥

पुनर्वर्गं त्रिकैवदं प्रपादितं पतंजलिमुत्तरायेन तं भावयाम्यहं । इमां पातंजलव्याख्यां कल्पयित्वा पयाम्यहं । श्रियाहृदिके श्रीमत्पदांभोजे
 श्रियः पते । आके त्रियुपासुधां भुलक्ष्य पक्षे । तेषां ग्रहाण्यमासे । तिथौ हरेः श्रीभवेदेवशर्मापातंजले भाव्यमिदं व्याख्यासीत् ॥ १२३ ॥ अमेतन्मम धा
 र्मासीमायुः प्राप्यते भाव्यमिदं व्याधायि । भागीरथीतः कदाशैर्दृष्टेतेतोयेत्तकीयात्तमुशान्तिधीराः । यदत्र किंचित्कथितं प्रमादात्तच्छोधयंतस्फुरता
 यथा । यथा प्रमादात्कथितं मया त्रसं प्रीयतांतेन पुनर्गुह्यगं ॥ इति मधिनवभाष्यपूर्वभाष्यात्प्रसूतं दिशि दिशि बलुदीपादीपवत्काकसीति ।

पुनः
 ३९